

بازخوانی مؤلفه‌های بیداری اسلامی در اندیشه و کنش اجتماعی بنت‌الهدی صدر

حسین نورالدینی^۱

چکیده

در دهه‌های اخیر، «بیداری اسلامی» به‌عنوان یک جنبش فکری - اجتماعی فراگیر، موجی از بازاندیشی و بازسازی هویت دینی را در جهان اسلام به راه انداخته و موجب تحولات بنیادینی در سطوح فرهنگی، سیاسی و اجتماعی شده است. در این میان، شهیده آمنه بنت‌الهدی صدر (۱۹۳۷-۱۹۸۰م) به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین کنشگران و نظریه‌پردازان این جریان، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های علمی، تربیتی و ادبی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی و هدایت این روند ایفا کرده است. با وجود اهمیت جایگاه او، بررسی جامع و نظام‌مند اندیشه‌ها و راهبردهایش در مطالعات علمی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. هدف این پژوهش، تبیین رویکردها، ابتکارات و راهبردهای بنت‌الهدی صدر در پیشبرد اهداف بیداری اسلامی با تمرکز بر فعالیت‌های تربیتی، تبلیغی و ادبی اوست.

این مطالعه با روش توصیفی - تحلیلی و از طریق بررسی منابع تاریخی معاصر، به‌منظور تحلیل آثار مکتوب و داستانی، و بازخوانی زمینه‌های اجتماعی - سیاسی

۱. عضو هیئت علمی، دانشگاه عدالت، تهران، ایران؛ Dr.nooraldini.edalat@gmail.com

عراق در دوران حیات وی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که منظومه فکری بنت‌الهدی صدر، بر مجموعه‌ای از اصول راهبردی استوار است که شامل سیاست‌ورزی واقع‌گرایانه، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اعتدال‌گرایی، نوگرایی تحول‌محور، ایجاد فهم مشترک میان اقشار مختلف جامعه، پالایش آموزه‌های دینی از تحریف‌ها و بازگشت به مبانی اصیل اسلام می‌شود. این اصول نه تنها به کارآمدی فعالیت‌های او در بیداری اسلامی انجامید؛ بلکه چارچوبی نظری و عملی برای بازتعریف نقش زنان در جوامع اسلامی و طراحی الگوهای نوین کنش‌گری اجتماعی فراهم آورد.

واژگان کلیدی: بنت‌الهدی صدر، بیداری اسلامی، تربیت و اصلاح دینی، تحریف‌زدایی اعتقادی.

مقدمه

نقش زنان در تحولات اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی، همواره یکی از موضوعات بحث‌برانگیز در مطالعات دینی و اجتماعی بوده است. برخلاف برخی برداشت‌های محافظه‌کارانه که حضور فعال زنان را محدود می‌داند، اندیشمندان متأخر اسلامی بر ضرورت مشارکت گسترده زنان در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأکید دارند. این تفاوت دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که تحلیل نقش زنان، تنها با تکیه بر متون دینی امکان‌پذیر نیست؛ بلکه نیازمند توجه به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره است. در این میان، اندیشه خانواده صدر در عراق، نمونه‌ای برجسته از نگرش نوگرایانه به جایگاه زنان در جامعه اسلامی به شمار می‌آید. رویکرد آنان بر این مبنا استوار بود که زن می‌تواند و باید نقشی فعال و پیشرو در بیدارسازی جامعه و ارتقای سطح آگاهی نسل جوان ایفا کند.

بنت‌الهدی صدر، از برجسته‌ترین چهره‌های این خاندان، توانست با اتخاذ رویکردی مبتنی بر آگاهی و مسئولیت‌پذیری، تأثیر عمیقی بر بیدارسازی نسل جوان مسلمان، به‌ویژه قشر تحصیل‌کرده، در جهان عرب و به‌طور ویژه در عراق، بر جای گذارد.

او در فعالیت‌های خود، دو هدف اصلی را دنبال می‌کرد: نخست، تعمیق و گسترش بیداری اسلامی در میان زنان و دوم، آگاه‌سازی جامعه از تهدیدهای فرهنگی و سیاسی که ممکن بود این بیداری را تضعیف یا منحرف کند. بنت‌الهدی بر این باور بود که زن آگاه برای تحقق جامعه‌ای متعالی، علاوه بر شناخت جایگاه و نقش خود، باید به حفظ و توسعه دستاوردهای فکری و اجتماعی خود پایبند باشد و در برابر تهدیدهای بالقوه، تدابیر مؤثر بیندیشد.

مسئله محوری پژوهش حاضر، تحلیل چگونگی موفقیت بنت‌الهدی صدر در ایفای نقش پیشگامانه در عرصه بیداری اسلامی است؛ به‌ویژه بررسی این نکته که چگونه وی، علی‌رغم محدودیت‌ها و موانع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، توانست اهداف

خود را محقق سازد. این تحقیق تلاش می‌کند شاخص‌ها و مبانی فکری او را شناسایی و نشان دهد که چگونه با طراحی معیارهای مشخص و برنامه‌ریزی هدفمند، آثار مکتوب خود را به ابزار هدایت و روشنگری اجتماعی تبدیل کرد.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

- مهم‌ترین چالش‌های پیش روی بنت‌الهدی صدر در مسیر بیداری اسلامی چه بوده است؟

- شاخص‌ها و معیارهایی که بنیان اندیشه بیدارگرانه او را شکل داده‌اند، کدام‌اند؟ هدف نهایی این پژوهش، بازنمایی و تحلیل رویکرد بیدارگرانه بنت‌الهدی صدر و روشن کردن نقش زنان به‌عنوان ارکان اصلی بیداری و پویایی جامعه اسلامی است. بازخوانی آثار او می‌تواند الگویی عملی و الهام‌بخش برای نسل جدید ارائه دهد؛ الگویی که پیوند میان ایمان دینی و مسئولیت اجتماعی را به‌صورت عینی نشان می‌دهد.

پیشینه پژوهش

با وجود جایگاه برجسته بنت‌الهدی صدر در جریان بیداری اسلامی، تاکنون پژوهش مستقلی که به‌طور ویژه «بیداری اسلامی در آثار بنت‌الهدی صدر» را محور مطالعه قرار دهد، انجام نشده است. بااین‌حال، شماری از تحقیقات، به بررسی جنبه‌های مختلف اندیشه و فعالیت‌های اجتماعی او پرداخته‌اند.

برخی محققان شیوه‌های روشنگرانه، علمی، اجتماعی و خانوادگی او را واکاوی کرده و تلاش کرده‌اند مؤلفه‌های فکری و عملی او را در زمینه اصلاح اجتماعی تبیین کنند. برخی دیگر با تمرکز بر مشکلات زنان معاصر، راهکارهای عملی براساس اندیشه‌های بنت‌الهدی صدر را ارائه کرده‌اند. همچنین پژوهش‌هایی به تحلیل زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی رشد و فعالیت‌های او، به‌ویژه در جامعه زنان عراق، اختصاص یافته است.

نمونه‌هایی از این پژوهش‌ها عبارت‌اند از:

۱. طاهره محسنی و خدیجه احمدی بیغش، «واکاوی شیوه‌های روشنگرانه علمی، اجتماعی و خانوادگی بانو مجتهده امین و شهیده بنت الهدی صدر»، پژوهشنامه نوین فقهی حقوقی زنان و خانواده، پاییز ۱۳۹۸، شماره ۱۰، ص ۳۹-۶۲.
۲. سید مریم پورحسینی، «راهکارهای برون‌رفت از مشکلات زنان معاصر براساس اندیشه شهید بنت الهدی صدر»، مجله میراث طاهرا، زمستان ۱۳۹۷، شماره ۳، ص ۱۸-۵.
۳. ازهار جبر، «بنت الهدی نشأتها ورؤاها الإصلاحية والسياسية في المجتمع النسوي»، ترجمه: مائده رضایی، میراث طاهرا، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۳، ص ۱۱۷-۱۵۰.

۱. ویژگی‌های علمی و اجتماعی بنت الهدی صدر

بنت الهدی صدر در سال ۱۳۵۷ ق در کاظمین به دنیا آمد. وی فرزند علامه حیدر صدر و خواهر شهید آیت الله سید محمدباقر صدر بود. مادرش فرزند شیخ عبدالحسین آل یاسین، از علمای بزرگ زمان خود به شمار می‌آمد. بنت الهدی خواندن و نوشتن را در خانه از مادرش آموخت و مادرش همواره ذکاوت و استعداد او در تعلیم و تعلم را ستایش می‌کرد.

وی تحصیلات عالی خود را در زمینه ادبیات، اصول فقه و علم حدیث، در نجف اشرف نزد برادرانش، سید اسماعیل و سید محمدباقر فراگرفت و با مطالعه عمیق در مباحث فقهی، اخلاقی و تفسیر، به درجه اجتهاد نائل آمد. بنت الهدی صدر از سن ۱۲ سالگی نویسندگی را آغاز کرد و مجله‌ای به نام جامعه منتشر نمود. این مجله دینی و فرهنگی مخصوص زنان مسلمان بود.

او برای احیای فرهنگ غنی اسلامی - شیعی و تربیت دختران و زنان مسلمان، مدارس تحت عنوان الزهراء (علیها السلام) در شهرهای بغداد و کاظمین تأسیس کرد و با راه‌اندازی مرکز فرهنگی در کاظمین و برگزاری جلسات فرهنگی و مذهبی، به ارشاد و هدایت زنان مسلمان پرداخت (کاظم زاده، ۱۴۳۳: ص ۶۹). سرانجام در سال ۱۴۰۰ ق، بنت الهدی و برادرش توسط عمال رژیم عراق دستگیر و سه روز پس از دستگیری به شهادت رسیدند.

بنت‌الهدی از نظر فکری متأثر از برادر شهیدش، محمدباقر صدر، یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندان اسلامی معاصر بود. اعتقاد به کارآمدی دین در اداره همه شئون جامعه، جوهر و درون‌مایه افکار او را تشکیل می‌داد. در نگاه او، اسلام نظامی کامل برای هدایت امت اسلامی و الگو بودن آن در جامعه جهانی بود (اسماعیلی، ۱۳۹۵: ص ۱۳۱ و ۱۳۲). شهید صدر بر این باور بود که تا انسان نمونه و اسوه‌ای تربیت نشود، ایجاد حکومتی الگو ممکن نیست (الکاظمی، ۱۴۳۶ق: ص ۳۵).

به دلیل نزدیکی سنی و عاطفه قوی خواهرانه، بنت‌الهدی علاوه بر بهره‌گیری از آموزش‌های دینی برادرش، سلوک معنوی و عرفانی را نیز از او آموخت. او بدون حضور در مدارس دخترانه تحت تأثیر نظام آموزشی غربی، قرآن، ادبیات، تاریخ، حدیث، فقه و اصول را از سید محمدباقر فرا گرفت. کیفیت آموزش‌های دریافتی به‌گونه‌ای بود که بنت‌الهدی به بانویی دانشمند، شاعر، نویسنده، مبارز و معلم فقه و اخلاق تبدیل شد.

پیوند روحی و معنوی میان خواهر و برادر به‌گونه‌ای بود که مسیر حیات و شهادت هر دو، شباهت‌های زیادی داشت. همان‌طور که بنت‌الهدی در تربیت نسل جوان مسلمان برای پاسخ‌گویی به نیازهای مذهبی تلاش می‌کرد، آیت‌الله سید محمدباقر صدر نیز به توسعه افق فهم علوم دینی و ایجاد مکانیزمی نوین در فقه و سیاست اجتماعی می‌پرداخت. این خواهر و برادر تا پای جان در تحقق اهداف بلند خود پایبند بودند.

یکی از ویژگی‌های برجسته بنت‌الهدی صدر، به‌کارگیری ادبیات در خدمت عقیده و اندیشه خود بود. مجموعه داستان‌های ارزشمند او این حقیقت را به‌روشنی نشان می‌دهد. استاد حکیم درباره وی نوشته است:

«وی شمشیر و قلم را با هم دارا بود و سوگند یاد کرده بود که در برابر زورگویان بایستد و با قلم و اندیشه خود نسلی را تربیت کند که به عقیده اسلامی مسلح باشد» (الحکیم، ۱۴۳۷: ص ۸۶).

او به‌عنوان بانوی قهرمان نجف شناخته می‌شود و جایگاه خود را در ادبیات، فرهنگ و مبارزه برای اعتلای جامعه اسلامی تثبیت کرده است.

با وجود تمام موانع، بنت الهدی صدر موفق شد در ابعاد فکری و عملی، آثار قابل توجهی از خود بر جای گذارد. تلاش او در جهت ایجاد الگوهای عملی و علمی برای جامعه، بازتابی از رویکرد پژوهشی و تحلیلی او در مواجهه با چالش‌ها بود. این اقدامات نشان‌دهنده اهمیت نقش فردی و فکری او در تحولات اجتماعی و بیداری اسلامی عراق و جهان عرب است.

بنت الهدی صدر به‌عنوان متفکری پیشرو، در شرایطی بسیار دشوار، توانست نقش مؤثر خود را در تحولات فکری و اجتماعی ایفا کند. مواجهه با محدودیت‌های سیاسی، چالش‌های فرهنگی و اقتصادی و نبود الگوهای موفق، نشان‌دهنده پیچیدگی مسیر وی بود. تلاش‌های وی در ایجاد وحدت فکری، هویت‌یابی فرهنگی و ارائه الگوهای عملی برای بیداری اسلامی، ارزش پژوهشی و تحلیلی بالایی دارد و می‌تواند الگوی مناسبی برای مطالعه تحولات اجتماعی و فکری در جوامع اسلامی ارائه دهد.

۲. نقش بنت الهدی صدر در تحولات فکری و اجتماعی

تحولات فکری و اجتماعی در جوامع اسلامی مدرن، تحت تأثیر عوامل متعددی شکل گرفته است. در این میان، نقش اندیشمندان و متفکران برجسته‌ای مانند بنت الهدی صدر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. وی در شرایطی فعالیت می‌کرد که محدودیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، فضای فکری جامعه را به شدت تحت تأثیر قرار داده بود. هدف این پژوهش بررسی تحلیلی نقش بنت الهدی صدر در تحولات فکری و اجتماعی و ارزیابی چالش‌ها و دستاوردهای وی در مسیر بیداری اسلامی است.

فعالیت‌های فکری و اجتماعی بنت الهدی صدر بدون توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی عراق در دهه‌های گذشته، قابل فهم نیست. نظام سیاسی ناکارآمد و دیکتاتوری حاکم، محدودیت برای متفکران آزاداندیش و هزینه‌بر بودن فعالیت‌های اصلاح‌گرا، از جمله مهم‌ترین موانع پیش روی او بود.

همچنین نگاه سنتی جامعه عراق به تغییرات مورد نیاز و تلاطم جنبش‌های تفرقه‌افکنانه قومی و مذهبی، محیطی پیچیده و چالش‌برانگیز برای تحقق اهداف

بیداری اسلامی ایجاد کرده بود. این شرایط، خانواده صدر و به طور گسترده‌تر جامعه عراق را نیز در معرض آسیب قرار می‌داد.

از منظر فرهنگی و فکری، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های بنت‌الهدی صدر، فقدان وحدت فکری و گفتمان اسلامی بود. تلاش او برای ایجاد خط فکری مشخص و بستر مناسب جهت رواج گفتمان اسلامی نشان می‌دهد که نبود گفتمان مشترک، مانع جدی در مسیر تحولات اجتماعی محسوب می‌شد. علاوه بر این، نبود نمونه و الگوی موفق در جامعه عراق و جهان عرب، ضرورت بهره‌گیری از الگوهای صدر اسلام و نمونه‌های تاریخی موفق را برای بنت‌الهدی صدر مشخص می‌کرد. او از این طریق سعی داشت نمونه‌ای علمی و عملی از بیداری اسلامی را ارائه دهد.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های زیرساختی، هویت‌یابی فرهنگی بود. بنای بیداری اسلامی که بنت‌الهدی صدر در نظر داشت، بدون بازیابی هویت اسلامی جامعه که طی اعصار گذشته به محاق رفته بود، امکان‌پذیر نبود. این فرآیند نیازمند تلاش عمیق و مستمر بود و نقش وی در ایجاد آگاهی فرهنگی و اسلامی، جنبه‌ای محوری در تحول فکری جامعه داشت.

شرایط اقتصادی دشوار ناشی از عوامل داخلی و خارجی، علاوه بر محدودیت‌های سیاسی و فرهنگی، اجرای طرح بیدارگرانه بنت‌الهدی را با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو می‌کرد. همچنین نبود آزادی بیان و احترام به اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه، تضاد عمیقی با روش‌های دیکتاتوری حاکم ایجاد کرده و زمینه سرکوب وی و برادرش را فراهم ساخت.

۳. بیداری اسلامی از دیدگاه بنت‌الهدی صدر

مطالعه نظام‌مند آثار بنت‌الهدی صدر نشان می‌دهد که وی بیداری جامعه اسلامی را مشروط به اصلاح و بازسازی بنیان‌های فکری و اعتقادی می‌داند. در منظومه فکری او، خانواده به‌عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، کانون اصلی شکل‌گیری این بیداری است و نقش محوری زن در این فرآیند، جایگاهی غیرقابل‌انکار دارد. در نگاه اسلامی

که بنت الهدی از آن دفاع می‌کند، زن نه تنها عنصری مؤثر در حیات و تعالی اجتماعی است، بلکه قادر است به بالاترین مراتب کمال انسانی برسد و الگوهای برتر زنانه، اسوه‌ای برای تمام بشریت محسوب می‌شوند.

از منظر بنت الهدی، «بیداری اسلامی» فرآیندی هدفمند و پویاست که جامعه را از مرتبه‌ای به مرتبه‌ای بالاتر ارتقا می‌دهد و نقطه آغاز یک نهضت عظیم اسلامی را رقم می‌زند. او این بیداری را پاسخی به فاصله‌گیری تاریخی جوامع اسلامی از مبانی اعتقادی، اخلاقی و ارزش‌های اصیل دینی می‌داند. به باور وی، بازگشت به این مبانی نیازمند دو مسیر هم‌زمان است: درون‌زایی معرفتی (تولید و تعمیق دانش و آگاهی دینی) و برون‌زایی ساختاری (تحول در ساختارهای اجتماعی و نهادی).

قلم بنت الهدی صدر، علاوه بر تولید محتوای فکری، ناظر بر میدان عمل نیز هست؛ به گونه‌ای که آثار او نه تنها ابعاد نظری بیداری اسلامی را تبیین می‌کند، بلکه الگویی برای پیاده‌سازی این افکار در سطح اجتماعی ارائه می‌دهد. از این رو، می‌توان وی را در شمار بیدارگران مؤثر تاریخ معاصر اسلام دانست.

۱-۳. سیاست‌ورزی در روند بیدارسازی

در الگوی فکری بنت الهدی صدر، سیاست‌ورزی جزء جدایی‌ناپذیر فرآیند بیداری اسلامی است؛ زیرا بنیان حرکت اجتماعی و فرهنگی، در بستر سیاسی جامعه تعریف می‌شود. وی در جنبش اسلامی معاصر عراق، بر ضرورت پیوند میان اصلاح فرهنگی و کنش سیاسی تأکید می‌کند. از نظر تحلیلی، مشارکت سیاسی زنان عبارت است از حضور ارادی و داوطلبانه آنان، به صورت مشروع و قانونی، برای اثرگذاری مستقیم یا غیرمستقیم بر انتخاب حاکمان و فرآیندهای حکومتی.

مشارکت سیاسی زنان از دو بعد قابل بررسی است:

۱. بعد حقوقی: ارزیابی مشروعیت و چارچوب‌های قانونی مشارکت زنان در انتخاب حاکمان و فرآیندهای حکومتی؛

۲. بعد سیاسی - اجتماعی: فراهم‌سازی شرایط و رفع موانع فرهنگی برای حضور مؤثر زنان در عرصه سیاست (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰: ص ۱۶۳).

نوآوری فکری بنت‌الهدی در این حوزه، پیوند نگاه انتقادی به موانع مشارکت سیاسی زنان با قرائتی اصیل از سیاست اسلامی است؛ قرائتی که هم‌سو با دیدگاه امام خمینی، سه گونه سیاست را تفکیک می‌کند:

۱. سیاست شیطانی: مبتنی بر فریب و نیرنگ در اداره جامعه؛
۲. سیاست حیوانی: محدود به تأمین نیازهای مادی جامعه؛
۳. سیاست اسلامی: علاوه بر تأمین نیازهای مادی، متعهد به ارتقای ارزش‌های انسانی و معنوی نیز هست (مقیم، ۱۳۸۴: ص ۱۲۱).

در چارچوب این تقسیم‌بندی، بنت‌الهدی صدر «سیاست اسلامی» را سیاستی می‌داند که آرمان‌های اخروی را در متن تدبیر امور جامعه وارد می‌سازد. تعریف او از سیاست چنین است: «هرگونه تدبیر، تلاش، اقدام فردی یا جمعی برای کسب قدرت و مدیریت کشور، به‌گونه‌ای که جامعه در مسیر تحقق آرمان‌ها و ارزش‌های مطلوب خود حرکت کند» (مدنی، ۱۳۷۴: ص ۹۲).

با این حال، موانع ساختاری و نهادی متعددی حضور سیاسی زنان را محدود می‌کند؛ از جمله فقدان سیاست‌گذاری جامع، ضعف قوانین حمایتی که بتواند هم‌زمان نقش مادری را تقویت و مشارکت اجتماعی را حفظ کند، و تضاد میان برنامه‌های توسعه‌گرا با نقش‌های خانوادگی زنان. این موانع موجب شده است که الگوی دینی مشارکت سیاسی زنان، در عمل با چالش‌های نظری و ساختاری مواجه باشد و بسیاری از زنان، میان ترک فعالیت اجتماعی یا پذیرش الگوهای توسعه‌ای ناسازگار با هویت دینی خود، مجبور به انتخاب شوند (علاسوند، ۱۳۹۰: ص ۲۶۰).

بنت‌الهدی صدر در آثار خود، این موانع را به‌روشنی برمی‌شمرد؛ اما رویکرد او ناامیدکننده نیست؛ بلکه خواننده را با گام‌هایی تدریجی و منطقی به سمت فهم ضرورت مشارکت آگاهانه زنان در عرصه سیاست هدایت می‌کند. او ضعف‌های جوامع اسلامی،

به‌ویژه آن دسته را که متوجه زنان است، نقد می‌کند و سپس با استناد به حدیث نبوی درباره وجوب طلب علم بر هر زن و مرد مسلمان، زنان را به کسب آگاهی و استفاده از دانش خود برای اصلاح جامعه فرامی‌خواند. در نگاه او، آگاهی و معرفت، ابزار راهبردی سیاست‌ورزی اسلامی و وسیله‌ای برای اصلاح انحرافات اجتماعی است.

بنت‌الهدی هشدار می‌دهد که زن مسلمان ممکن است یا در جهل و بی‌خبری باقی بماند و فرهنگ خود را از منابع غیراصیل بگیرد، یا با وجود تحصیلات، دانش خود را محصور در حیطه شخصی سازد و آن را در خدمت جامعه اسلامی به کار نگیرد. او بر این باور است که گفت‌وگوی علمی بر پایه اعتقاد صحیح، افتخاری بزرگ است و سکوت در برابر حقیقت، همانند «شیطان لال» بودن است (الصدر، ۱۴۲۰: ص ۵۵۲).

۲-۳. واقعیت‌گرایی

حل مسائل و معضلات اجتماعی، بدون توجه به واقعیت‌های عینی و ملموس جامعه - حتی اگر این واقعیت‌ها ناخوشایند یا آزاردهنده باشند - امری ناممکن است. اصلاحات اجتماعی، به‌ویژه در چارچوب حرکت‌های بیداری اسلامی، بدون واقع‌بینی به شرایط موجود، به اقداماتی غیرکارآمد و گاه بی‌ثمر منجر می‌شود. در تجربه بیداری اسلامی، یکی از عوامل برجسته موفقیت بنت‌الهدی صدر، واقعیت‌گرایی و تحلیل منصفانه وی از اوضاع پیرامونی بود.

بنت‌الهدی صدر به این سطح از واقع‌بینی اجتماعی - سیاسی رسیده بود که می‌پذیرفت، جوامع همچون افراد، ممکن است بیداری خود را از دست بدهند؛ گاه بر اثر غفلت و رخوت درونی و گاه به دلیل القائات و سلطه بیرونی. این «خواب اجتماعی» ممکن است کوتاه یا بلندمدت باشد؛ اما تاریخ نشان داده است که ملت‌ها، تحت تأثیر شرایط خاص، می‌توانند بیداری خویش را بازیابند (بودریس، ۱۳۹۲، ج ۱: ص ۱۷۶). به همین دلیل، وی بر ضرورت مواجهه صریح با واقعیت موجود جامعه اسلامی - با همه کاستی‌ها و آسیب‌های آن - تأکید می‌کرد و معتقد بود که تنها

با تحلیل همه‌جانبه و بهره‌گیری از تمام ابزارهای مشروع و ممکن، می‌توان به درمان مشکلات اجتماعی پرداخت.

از نگاه بنت‌الهدی، فهم «واقعیت درونی و بیرونی نگاه به زن» سنگ‌بنای هرگونه تحول اجتماعی است. در صورتی که برداشت مفهومی صحیحی از این واقعیت به دست نیاید، فرآیند بیداری دچار بحران در سطح واقع‌گرایی خواهد شد. او در تبیین این موضوع، رویکردی اتخاذ می‌کند که هم به شناخت واقعیت‌های عینی توجه دارد و هم افق آن را به آخرت و مسئولیت الهی انسان پیوند می‌زند.

بنت‌الهدی در این باره می‌نویسد:

در آستانه ایستادن بر «محکمه عدل الهی»، باید به حقیقت اقرار کرد؛ زیرا پنهان‌کردن واقعیت نه تنها سودی ندارد، بلکه انسان را از آمادگی برای پاسخ‌گویی در برابر خداوند باز می‌دارد: «وما أراني الآن وانا واقفة على ابواب الآخرة الا مدفوعة الى اقرار الحقيقة مهما كانت، حقيقة موقفة من الاحداث وواقع تفاعلي معها على اساس الايمان لان اللف والدوران ومحاولة تغطية الحقائق سوف لن يجديني نفعا وانا في طريقي الى المشول امام الحاكم العادل حيث لا انكار ولا اصرار، لا مغالطة ولا مواربة: «يوم تشهد عليهم السنتهم وايديهم وارجلهم بما كانوا يعملون» اذن فلاأكن صريحة في محاسبة نفسي ودراستها ولأكن واقعية في تلك المحاسبة» (الصدر، ۱۴۲۰: ص ۱۵۹).

در این رویکرد، واقعیت‌گرایی صرفاً به معنای پذیرش داده‌های عینی نیست؛ بلکه فرآیندی است که در آن «خودارزیابی اخلاقی» و «تحلیل شفاف از رویدادها» بر پایه ایمان، به ابزار اصلی اصلاح اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌شود. چنین نگرشی، واقعیت را نه به عنوان مانعی برای آرمان‌گرایی، بلکه به عنوان پل ارتباطی میان شرایط موجود و مقصد مطلوب جامعه اسلامی تعریف می‌کند.

۳-۳. مسئولیت‌پذیری

یکی از مؤلفه‌های بنیادین در پیشبرد حرکت‌های اجتماعی، ایجاد و تقویت حس

مسئولیت‌پذیری در تک‌تک افراد جامعه است؛ به گونه‌ای که هیچ‌کس خود را در برابر تحولات پیرامونی بی‌تفاوت نپندارد. در قرن بیستم، زنان مسلمان در بیداری و مبارزه با استعمار، نقش‌آفرینی چشمگیری داشته‌اند. نمونه برجسته این حضور را می‌توان در نقش زنان الجزایری مشاهده کرد که از آغاز اشغالگری فرانسویان، به مقاومت پرداخته و به تدریج به یکی از ارکان اصلی جنبش آزادی‌بخش و مقاومت اسلامی در این کشور تبدیل شدند (منهاجی، ۱۴۰۰: ص ۱۵۱).

با چنین پیشینه‌ای، رویکرد بنت‌الهدی صدر به ایجاد موج بیداری در جامعه اسلامی، رویکردی ترقی‌خواهانه و توانمندساز ارزیابی می‌شود. او براساس مبانی اصیل اسلامی، برای زنان جایگاهی مؤثر در مدیریت اجتماعی - حتی در سطوح کلان - قائل بود. هرچند ساختار غالب جوامع در طول تاریخ تحت سلطه و تصمیم‌گیری مردان شکل گرفته و آنان نقش‌ها، حقوق و مقررات را توزیع کرده‌اند، اما بنت‌الهدی با استناد به تاریخ اسلام و نمونه‌های موفق جوامع اسلامی، نشان می‌دهد که زنان نیز می‌توانند در حوزه مدیریت کلان - از خانواده و قبیله گرفته تا اداره یک سرزمین - نقش‌آفرینی مؤثر داشته باشند.

از دیدگاه او، زنان نه تنها می‌توانند در عرصه نظری و فکری در شمار بیدارگران عصر حاضر قرار گیرند، بلکه توان بالقوه‌ای برای ظهور در مدیریت سیاسی و اجتماعی در سطح ملی دارند. این به تعبیر او، یک پیروزی واقعی است؛ البته به شرط آنکه زنان پس از دستیابی به موفقیت، از تلاش بازنايستند، خود را بشناسند و به دیگران بشناسانند؛ در غیر این صورت، از اهداف والای اسلام فاصله خواهند گرفت (فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ص ۱۵۰).

بنت‌الهدی در آثار خود، برای تقویت این مسئولیت‌پذیری، به نمونه‌های قرآنی استناد می‌کند. او با الهام از آیه ﴿إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ﴾ (نمل: ۳۲)، به نقش مدیریتی و بیدارگری زن در جامعه اشاره کرده و شخصیت بلقیس، ملکه سبا را به عنوان الگویی قرآنی برای زنان مسلمان معرفی می‌کند. این الگو در ذهن او، نمادی از توانایی زنان در فرمانروایی و هدایت جامعه

است و نشان می‌دهد که استعداد و توان مدیریتی زنان می‌تواند در سطوح مختلف حکومت‌داری تجلی یابد.

دیدگاه اسلامی - قرآنی بنت‌الهدی در این زمینه، نه تنها الگویی تاریخی ارائه می‌دهد، بلکه به اصل مترقی مسئولیت‌پذیری اجتماعی زنان نیز استحکام می‌بخشد. در این نگاه، مسئولیت‌پذیری به معنای تلاش مستمر برای هدایت، گسترش ارزش‌های اصیل و روشنگری در پیچ‌وخم‌های زندگی اجتماعی است. او هدف نهایی این مسئولیت‌پذیری را «کسب رضای الهی» می‌داند و در این باره می‌نویسد:

«فَنصِيحَتِي إِلَيْكَ أَنْ تَسِيرِي فِي دُرُوبِ الْهَدْيِ، تَغْرَسِي فِي كُلِّ تَرْبَةٍ بَذْرَةَ، وَتَزْرَعِي فِي كُلِّ رَوْضِ زَهْرَةَ، وَتَنْبِئِي عَلَى كُلِّ مَنْعُطٍ شَمْعَةً... فَهَذَا فِي الْوَاقِعِ هُوَ الْجَانِبُ الْمُهْمُ فِي حَيَاةِ الْإِنْسَانِ الْمُؤْمِنِ، إِذْ إِنَّهُ بِطَبِيعَةِ وَجُودِهِ عَطَاءٌ، وَالْعَطَاءُ إِذَا كَانَ خَيْرًا فَهُوَ لَا يَهْدَفُ إِلَّا إِلَى تَحْقِيقِ غَايَةِ تَقَرُّبِهِ مِنْ رِضَى اللَّهِ وَرِضْوَانِهِ...» (الصدر، ۱۴۲۰: ص ۵۶).

در نتیجه، مسئولیت‌پذیری در اندیشه بنت‌الهدی صدر، صرفاً تعهدی اخلاقی یا وظیفه‌ای اجتماعی نیست؛ بلکه راهبردی جامع برای پیوند زدن توانمندی‌های فردی و جمعی با رسالت الهی امت اسلامی است؛ راهبردی که در صورت تحقق، بیداری اسلامی را از سطح شعار به مرحله عمل و پایداری می‌رساند.

۴-۳. اعتدال‌گرایی

اندیشه اصلاح‌گرایانه بنت‌الهدی صدر، در عین امیدبخشی و پویایی، بر مبنای واقع‌بینی و شناخت دقیق شرایط اجتماعی، به‌ویژه وضعیت زنان مسلمان، استوار است. او نه اسیر تعصب می‌شود و نه تحت تأثیر افراط‌گرایی در بزرگ‌نمایی جایگاه زنان، به مرزهای فمینیسم نزدیک می‌گردد. رویکرد او، تمرکز بر ظرفیت‌های واقعی و بالفعل زنان است؛ نه ایجاد رقابت کاذب میان زن و مرد. در این چارچوب، وی با تکیه بر مبانی اصیل اسلامی، نقش زنان را در حوزه‌های معنوی، اجتماعی و مدیریتی به رسمیت می‌شناسد؛ اما هم‌زمان به آسیب‌شناسی وضعیت فرهنگی و اجتماعی آنان نیز می‌پردازد.

این اعتدال‌گرایی در نگاه او، حتی با ارجاع به دیدگاه برخی اندیشمندان غربی درباره عرفان زنانه نیز قابل مشاهده است. جانز تصریح می‌کند:

«عرفای زن بسیار بیش از عرفای مرد با اشراق، بصیرت و تجارب عمیق درگیر بوده‌اند؛ اما سهم آنان نادیده گرفته شده است» (زینی، ۱۳۹۳: ص ۳۰۲).

بنت الهدی با حفظ حدود و ثغور اسلامی، سهم معرفتی و معنوی زن را در قالبی واقع‌بینانه و منطبق با شریعت بازتعریف می‌کند.

او در آثار خود، ضمن بررسی نقش تاریخی و اجتماعی زنان، به تثبیت حقوق آنان در چارچوب بیداری اسلامی می‌پردازد؛ حقوقی همچون مساوات با مرد در کرامت انسانی، آزادی مشروع، حق فعالیت اجتماعی و سیاسی، و حق بیان. این حقوق، از نگاه وی، در پرتو پایبندی به اسلام و تداوم مسیر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام معنا می‌یابد. بنت الهدی با بهره‌گیری از الگوهای فاطمی و زینبی، نقش زن را نه تنها در عرصه خانواده، بلکه در سیاست، رسانه، صلح و حتی جنگ، ترسیم و تبیین می‌کند.

در این میان، بخش مهمی از تلاش فکری او، معطوف به تحلیل پیامدهای تهاجم فرهنگی غرب بر ساختار اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی است. وی معتقد است که زن مسلمان، در انجام کارهای بزرگ و پیگیری مسئولیت‌های خطیر، به هیچ وجه از مرد مسلمان فروتر نیست؛ باین حال، در شرایط کنونی، بسیاری از زنان دچار غفلت و فریب‌خوردگی شده‌اند و باید با بیداری و بازگشت به اعتدال، مسیر رشد فردی و اصلاح جامعه را پیمایند. او در این باره می‌نویسد:

«إِنَّ المرأةَ في عصرنا هذا مخدوعة، والذنب في ذلك كله يرجع إلى الرجل الذي عمل على استغلالها حتى نزل بها إلى هذا المستوى الذي انحدرت إليه... فالمرأة المسلمة التي تعرف حقيقة دينها وواقع رسالتها تعلم واثقة أن لها في مبدئها أعذب معين... وحتى المخدوعات من المسلمات لم يفت الوقت إصلاحهن بعد... إنَّ فشل النساء المتفرجات قد أخذ يبدو واضحاً في حياتهن كما أنَّ نسبة الفشل في الزيجات التي تقوم على أساس هذا التفرج قد

أخذ يتزايد مطرداً في جميع الأقطار الإسلامية» (صدر، ۱۴۲۰: ص ۷۵).

این بیان نشان می‌دهد که اعتدال‌گرایی در نگاه بنت‌الهدی، نه به معنای سازش با انحرافات فرهنگی، بلکه اتخاذ رویکردی متوازن میان حفظ ارزش‌های اسلامی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های واقعی زنان است؛ رویکردی که می‌تواند هم به اصلاح فرد و هم به اعتلای جامعه بینجامد.

۵-۳. باور به اصل تحول‌خواهی

بنت‌الهدی صدر در جریان بیداری اسلامی، با چالشی جدی روبه‌روست: الگوی فریبده زن در جوامع غربی که در ذهن بسیاری از مخاطبان، هنگام بحث از نقش برجسته زن، به سرعت تداعی می‌شود و مانع ترسیم صحیح جایگاه زن مسلمان می‌گردد. او آگاه است که ادامه چنین روندی، می‌تواند به یکی از دو جریان فمینیسم تساوی یا فمینیسم تفاوت بینجامد. از این رو، استراتژی فکری او بر نقد و تحلیل واقع‌گرایانه وضعیت زن غربی است؛ تبیینی که نقاط قوت و ضعف این الگو را آشکار ساخته و جایگاه زن مسلمان را از پشت پرده‌های توهم و خودتحقیری بیرون می‌آورد.

بنت‌الهدی با نگاهی انتقادی به برخی دیدگاه‌های رایج در علوم اجتماعی که تقسیم کار جنسیتی را اسطوره‌ای ساخته‌شده توسط ساختارهای مردسالار می‌دانند و خواستار نسخ خانواده و رهایی زن از نقش‌هایی چون خانه‌داری هستند (بستان نجفی، ۱۳۸۸: ص ۱۵۵)، بر این باور است که چنین رویکردی در غرب، به تضعیف جایگاه زن و تحمیل الگوهای آسیب‌زا انجامیده است. او مدگرایی، مصرف‌گرایی و بهره‌برداری تجاری - رسانه‌ای از بدن زن را از مهم‌ترین عوامل دست‌خوردگی و تخریب نقش زن در غرب می‌داند.

در نگاه بنت‌الهدی، جوامعی که با الگوی پوشش اسلامی آشنا نیستند، زنان محجبه را گاه به استهزا می‌گیرند و این پیش‌فرض نادرست را القا می‌کنند که حجاب، نماد محرومیت از حقوق انسانی است. او در برابر این ذهنیت، به ظرفیت‌های تمدنی و مترقی اسلام اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که بسیاری از اصول انسانی که غرب در

قرن بیستم به آن رسیده، اسلام بیش از سیزده قرن پیش بدان فراخوانده است؛ اصولی همچون اعلام حقوق بشر، مبارزه با برده‌داری و ارائه راهکارهای اقتصادی برای جلوگیری از احتکار و استثمار. او می‌نویسد:

«وكم من الأفكار الاجتماعية التي دعا إليها الإسلام قبل أكثر من ۱۳۰۰ سنة توصل العالم أخيراً إلى ضرورة تطبيقها، مثل إعلان حقوق الإنسان ومحاربة الرق ووضع الحلول الاقتصادية التي تحول دون الاحتكار والاستغلال... إذن فإن رسالة الإسلام قائمة بذاتها وهي تدل بنفسها على نفسها، ويكون استقلالها هذا مستنداً إلى أسس قوية يرضاها العقل وتتسجم مع واقع طبيعة الإنسان...» (صدر، ۱۴۲۰: ص ۱۸۴).

براین اساس، بنت الهدی نقطه نهایی بیداری اسلامی را رسیدن به نوعی مدینه فاضله می‌داند که گرچه همپای جامعه آرمانی عصر ظهور نیست، اما در سایه شرایط موجود، می‌تواند هدفی قابل مطالبه و دست‌یافتنی باشد. این مدینه فاضله، به تعبیر ملاصدرا، جامعه‌ای است که تمام اجزای آن برای رسیدن به خیر و کمال حقیقی با یکدیگر همکاری می‌کنند؛ نه آنکه مانند «مدینه ناقص» یا «امت جاهل»، در پی اهداف شرورانه هم‌دست شوند (لک‌زایی، ۱۰۴۶: ص ۱۱۸).

ذهن جستجوگر او همواره در پی تطبیق جامعه اسلامی با شاخصه‌های برخاسته از متن دین است؛ شاخصه‌هایی که در برخی مقاطع تاریخی به طور نسبی محقق شده و رنگ و بوی مدینه فاضله به خود گرفته‌اند. باین حال، وی تردیدی ندارد که جامعه غربی، تا رسیدن به آستانه‌های چنین آرمان‌شهری، فاصله‌ای بسیار دارد.

۳-۶. ادراک‌سازی مشترک

بنت الهدی صدر، در چارچوب نگاه چالش‌محور خود به بیداری اسلامی - که آن را از بزرگ‌ترین مسائل جهان معاصر می‌داند - به شکاف میان سنت و مدرنیته توجهی ویژه دارد. او ضمن پذیرش تحولات علمی شگرف عصر جدید و دگرگونی‌های ناشی از آن در شیوه زندگی انسان، هشدار می‌دهد که نتیجه طبیعی این روند، کنار نهادن

امور غیبی و تقلیل جهان‌بینی انسان به مشاهدات تجربی بوده است. از دید او، این بی‌اعتنایی به امور غیبی، خطری جدی برای حوزه ایمان و حیات دینی به شمار می‌آید. با عنایت به ماهیت فراملی و کنترل‌ناپذیر بسیاری از رسانه‌های نوین، بنت‌الهدی راهکار را نه در محدودسازی صرف، بلکه در مصون‌سازی معرفتی و اعتقادی می‌بیند. این مصون‌سازی به‌زعم او باید از طریق بهره‌گیری هوشمندانه از ظرفیت‌های رسانه برای تقویت بنیان خانواده و تحکیم پیوندهای عاطفی و ارزشی آن انجام گیرد (هدایت‌نیا، ۱۳۹۶: ص ۱۵۹). در این میان، رسالت بیدارگران اسلامی، کاشت و پرورش نهال ادراک دینی از دوران کودکی است؛ پیوندی که فهم کودک را با ایمان درهم می‌آمیزد و او را در برابر شک، الحاد و انکار حقایق ایمانی مقاوم می‌سازد.

بنت‌الهدی با تحلیل معرفت‌شناسانه، یادآور می‌شود که هر تصدیق، مبتنی بر تصدیقی پیشین است و این زنجیره نمی‌تواند تا بی‌نهایت ادامه یابد؛ بلکه ناگزیر به یک نقطه آغازین باز می‌گردد؛ نقطه‌ای که معرفتی بدیهی و بی‌نیاز از تجربه در آن نهفته است. به تعبیر او:

«إن القضايا التصديقية... لا بد لها من بداية... وهذه البداية لابد أن تكون معروفة لنا بصورة مباشرة وبدون أية تجربة... وهنا يأتي دور الإدراك التصديقي وهو إثبات صحة تصوراتنا وانطباقها على الواقع...» (صدر، ۱۴۲۰: ص ۳۲۰-۳۲۲).

در این نگاه، ادراک تصدیقی (که به معنای اثبات درستی تصورات و انطباق آن‌ها با واقعیت است) در پیوند ناگسستنی با ادراک تصویری (نخستین تصور ذهنی از پدیده‌ها) قرار دارد؛ زیرا تصدیق بدون تصور مقدماتی امکان‌پذیر نیست.

از منظر بنت‌الهدی، فرایند ادراک‌سازی مشترک - یعنی هم‌افزایی فهم فردی و جمعی در سطح جامعه - بستر تحقق اهداف کلان سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را فراهم می‌آورد. این ادراک مشترک، هم پاسخی معرفتی به چالش‌های ناشی از علم سکولار مدرن است و هم ابزاری برای بیداری و بازآفرینی هویت اسلامی در جهان معاصر.

۷-۳. تحریف‌زدایی

از آغاز پیدایش اسلام، این دین همواره با اشکال گوناگون جنگ نرم در عرصه افکار، اندیشه‌ها و باورهای انسانی روبه‌رو بوده است. مخالفان، با بهره‌گیری از ابزارهای فرهنگی و تبلیغی، کوشیده‌اند ارزش‌ها و آموزه‌های اسلامی را دستخوش تغییر و تحریف کنند. بنت‌الهدی صدر، با درک عمیق از ماهیت این تهدیدات، یکی از مهم‌ترین کانون‌های حمله را زن مسلمان می‌داند؛ شخصیتی که در اندیشه اسلامی، ستون اصلی تربیت نسل و سازنده بنیاد جامعه است.

به باور او، قدرت‌های استکباری با هدف تغییر سبک زندگی زنان مسلمان و جداسازی آنان از هویت دینی، الگویی تحریف‌شده و غرب‌محور ارائه می‌کنند. این رویکرد، از کودکی تا بزرگسالی زن را در معرض الگوهای رفتاری و فکری انحرافی قرار داده و تلاش می‌کند نقش او را از «معلم و مادر جامعه» به «مصرف‌کننده الگوهای فرهنگی بیگانه» تغییر دهد. بنت‌الهدی در یکی از تحلیل‌های خود، این روند را چنین توصیف می‌کند که زن مسلمان در اثر این تبلیغات، به تدریج خویشتن حقیقی و پیوندش با روح اسلام را فراموش کرده، اسیر هوس‌ها و امواج اجتماعی گشته و استقلال شخصیت انسانی‌اش را از دست داده است (صدر، ۱۳۶۸: ص ۶۷).

از نگاه بنت‌الهدی، این «جنگ نرم» علیه زنان، بخشی از یک نبرد بلندمدت فرهنگی است که با بهره‌گیری از رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی نوین، به دنبال انحراف نقش زن در جنبش بیداری اسلامی است. او در آثار داستانی خود می‌کوشد این تحریف‌ها را افشا و خنثی کند. راهکار اصلی او، بازگشت به اسلام اصیل و احیای هویت ایمانی زن مسلمان است؛ هویتی که اسلام از آغاز، بدون تبعیض جنسیتی، آن را بر پایه کرامت انسانی تعریف کرده است: ﴿إِنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ (آل عمران: ۱۹۵).

بنت‌الهدی با استناد به تاریخ صدر اسلام، زن مسلمان را موجودی با جایگاه اجتماعی والا معرفی می‌کند؛ زنی که همچون حضرت خدیجه رضی الله عنها می‌تواند عامل

تقویت روحیه معنوی و پشتیبان جهاد باشد. او یادآور می‌شود که زنان مسلمان در طول تاریخ، با ایثار جان عزیزان خود، پرچم اسلام را استوار نگاه داشته‌اند. به باور وی، بهترین راه تحریف‌زدایی، علم‌آموزی و ارتقای بصیرت زنان مسلمان است. او با استناد به سفارش پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، طلب علم را فریضه‌ای بر زن و مرد می‌داند تا زن مسلمان سهمی فعال در دعوت به اسلام و مقابله با تبلیغات مغرضان داشته باشد. چنین زنی نه اسیر مدهای گذرا و فرهنگ‌های بیگانه می‌شود، و نه در برابر تهاجم فکری منفعل می‌ماند؛ بلکه بر مسیر مستقیم پای می‌فشارد و اسلام را دین و مبدأ و نظام زندگی خود قرار می‌دهد (الصدر، ۱۴۲۰: ص ۶۱۰).

۸-۳. تغییر محیط پایه

یکی از اصول کلیدی در اندیشه بیداری اسلامی که شهیده بنت‌الهدی صدر بر آن تأکید داشت، اصلاح و تغییر محیط اجتماعی به عنوان بستر اصلی رشد یا انحطاط انسان است. از نگاه او، حتی اگر فرد از نظر درونی به آگاهی و بیداری برسد، اما در جامعه‌ای غرق در غفلت و بی‌خبری زندگی کند، تلاش‌های او اگر بی‌ثمر نباشد، دست‌کم تأثیر محدودی خواهد داشت. بنابراین، تغییر محیط نه یک اقدام فرعی، بلکه شرط اساسی تحقق بیداری واقعی و پایدار است.

اصل «تغییر محیط» بر این مبنا استوار است که انسان، چه در جنبه‌های ظاهری و چه در ابعاد باطنی، به شدت از شرایط محیطی - اعم از زمان، مکان و بافت اجتماعی - تأثیر می‌پذیرد. بسیاری از افکار، نیات و رفتارهای انسان ریشه در این شرایط دارند. بنابراین، برای زدودن رفتارهای نامطلوب و جایگزینی آن‌ها با الگوهای مطلوب، لازم است در ساختار محیطی و روابط اجتماعی فرد تغییر ایجاد شود. به تعبیر باقری (۱۳۹۵: ص ۱۳۴)، «تغییر روابط آدمی با شرایط اجتماعی، مبدأ تغییر بسیاری از حالات و رفتارهای اوست.»

در نگاه بنت‌الهدی، محیط اجتماعی تنها به معنای فضای فیزیکی یا موقعیت جغرافیایی نیست؛ بلکه شامل نظام‌های فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و سیاسی نیز

می‌شود که رفتارهای فرد را شکل می‌دهند. وی معتقد بود که اگر جامعه‌ای با فرهنگ غفلت، انفعال و بی‌عدالتی ساخته شود، حتی افراد باهوش و روشن‌ضمیر نیز به تدریج تحت تأثیر آن محیط قرار می‌گیرند و مسیر رشد و آگاهی خود را از دست می‌دهند. براین اساس، اصلاح محیط اجتماعی، نه صرفاً یک اقدام فرهنگی، بلکه یک ضرورت استراتژیک برای تحقق اهداف بیداری اسلامی تلقی می‌شد.

بنت‌الهدی صدر، با درک عمیق این اصل، بر اصلاح بنیادین بستر اجتماعی به‌عنوان شرط پایداری بیداری اسلامی تأکید داشت. او باور داشت که تغییر فرهنگی و معنوی باید با تغییر محیطی همراه باشد تا اثرگذار و ماندگار شود. این باور، نه تنها در آثار فکری و داستانی او، بلکه در شیوه مبارزاتی‌اش نیز آشکار است. وی تلاش می‌کرد با ایجاد مراکز آموزشی و فرهنگی، محیط‌های مناسب برای رشد آگاهی دینی و اجتماعی فراهم کند و فضای جامعه را به سمت تحقق عدالت، اخلاق و معرفت سوق دهد.

نمونه برجسته این رویکرد، ایستادگی او در برابر رژیم بعث عراق بود. در جریان دستگیری شهید آیت‌الله سید محمدباقر صدر، او با شجاعت تمام خطبه‌ای آتشین ایراد کرد و بی‌پروا در برابر مأموران ایستاد. آیت‌الله حسینی حائری، از شاگردان نزدیک شهید صدر نقل می‌کند که به بنت‌الهدی هشدار داد:

«رژیم عراق ابایی ندارد که دستش به خون شما آلوده گردد». اما او با آرامش و عزم راسخ پاسخ داد: «به خدا قسم، من آرزومند شهادت در راه خدا هستم و از روز نخستین که هیئت‌ها آمده‌اند، تصمیم گرفته‌ام که شهید شوم» (حسینی حائری، ۱۳۹۴: ص ۱۲۸).

این رویکرد نشان می‌دهد که از منظر بنت‌الهدی، تغییر محیط تنها یک اقدام فرهنگی یا اجتماعی نبود؛ بلکه جهاد عملی و آمادگی برای فداکاری نیز بخشی جدایی‌ناپذیر از آن بود. وی معتقد بود که تغییر واقعی جامعه نیازمند اقدام عملی، شجاعت، و حتی فداکاری است. بدین ترتیب، تغییر محیط، هم در سطح فردی و هم در سطح جمعی، از طریق آموزش، آگاهی‌بخشی، فعالیت‌های فرهنگی و مقاومت در برابر ظلم و فساد تحقق می‌یابد.

علاوه بر مبارزات عملی، بنت‌الهدی بر تأثیر ساختاری و نظام مند محیط نیز تأکید داشت. او باور داشت که اصلاح آموزش و پرورش، ایجاد فضاهای علمی و فرهنگی و تقویت نهادهای اجتماعی، می‌تواند به تغییرات پایدار در رفتار و نگرش‌های افراد منجر شود. از نظر وی، هرگونه اصلاح فردی بدون اصلاح محیط اجتماعی، مانند کاشتن بذر در خاک نامناسب است؛ ممکن است رشد کند، اما نمی‌تواند ریشه‌های قوی و پایدار پیدا کند. این دیدگاه، در هم‌پوشانی با نظریات معاصر در علوم اجتماعی و روان‌شناسی محیطی، نشان‌دهنده نگاه جامع و علمی وی به مسئله توسعه اجتماعی است.

۹-۳. بازیابی اصول اسلامی

در منظومه فکری بنت‌الهدی صدر، نقطه اوج بیداری اسلامی در بازگشت به اصول بنیادین اسلام و احیای مفاهیم محوری آن متجلی می‌شود. او معتقد بود که هرگونه تلاش برای اصلاح فرد و جامعه، بدون بازگشت آگاهانه و عمیق به این اصول، محکوم به سطحی‌گرایی و زوال تدریجی است. بنابراین، بازخوانی آموزه‌های اصیل دینی، شناخت معارف اسلامی و پیوند دادن آن‌ها با نیازهای روز جامعه، از مهم‌ترین اهداف او بود.

بنت‌الهدی صدر به‌ویژه بر نقش زنان در احیای اصول اسلامی تأکید داشت. در آثار داستانی و مقالات خود، دختران و زنان مسلمان را با خطاب‌های الهام‌بخش همچون «دختران حضرت خدیجه، فاطمه زهرا، سکینه و زینب کبری» مورد خطاب قرار می‌داد و آنان را به پیشگامی در دعوت به اسلام فرامی‌خواند. وی اسلام را «گواراترین آب‌شخور» و «زلال‌ترین برکه» می‌دانست که هرکس بدان فراخواند، نه ناکام می‌ماند و نه از مسیر حق بازمی‌گردد.

از نظر بنت‌الهدی، دین اسلام در طول تاریخ با وجود مواجهه با خطرات، انحرافات و بحران‌های عظیم، همواره قوی‌تر و استوارتر از پیش بوده است. او در یکی از بیانات خود چنین می‌گوید:

«پس به سوی اسلام، ای دختران اسلام! و به سوی دعوت به آن، ای نوادگان

خدیجه و زهرا و دختران سکینه و حوراء! در اسلام، امنیت و آرامش است؛ اسلام گواراترین چشمه است که از آن می‌نوشیم، و زلال‌ترین برکه که به آن وارد می‌شویم. هیچ‌گاه کسی که بدان دعوت کند، ناکام یا بازگشته نخواهد بود. دین ما از آغاز طلوع در مکه مکرمه تاکنون، با حوادث و بحران‌های بزرگ مواجه بوده؛ اما هر بار گستره دعوتش افزون‌تر، استدلالش قوی‌تر و ریشه‌اش استوارتر شده است. خداوند به ما وعده نصرت داده، و او هرگز خلف وعده نمی‌کند» (الصدر، ۱۴۲۰: ص ۵۱۶-۵۱۷).

فعالیت‌های عملی بنت‌الهدی نیز دقیقاً در همین مسیر قرار داشت. او علاوه بر تألیف و سخنرانی، سرپرستی مدارس دخترانه در نجف، کاظمین و بغداد را بر عهده گرفت و از این پایگاه‌های آموزشی به‌عنوان مراکزی برای ارتقای آگاهی دینی و اجتماعی دختران بهره برد. وی به‌خوبی می‌دانست که احیای اصول اسلامی تنها از طریق آموزش، تربیت و ایجاد خودآگاهی دینی در نسل جوان ممکن است. به‌ویژه، تمرکز او بر آموزش دختران نشان‌دهنده درک عمیق او از نقش زنان در انتقال فرهنگ دینی و شکل‌دهی به آینده جامعه بود.

بنت‌الهدی صدر همچنین بر لزوم تلفیق اصول اسلامی با نیازهای روزمره و مسائل معاصر تأکید داشت. او معتقد بود که اسلام تنها یک مجموعه قوانین و عبادات نیست؛ بلکه چارچوبی جامع برای زندگی فردی، اجتماعی و سیاسی است. بنابراین، آموزش اسلام باید نه صرفاً حافظه‌محور و شعاری، بلکه فهم‌محور و کاربردی باشد، تا نسل جدید بتواند آموزه‌ها را در زندگی روزمره خود پیاده کند.

نکته مهم دیگر در اندیشه بنت‌الهدی، تأکید بر بازیابی ارزش‌های اخلاقی و معنوی است. او معتقد بود که اصلاح جامعه بدون بازسازی اخلاقی و معنوی افراد، امکان‌پذیر نیست. به همین دلیل، فعالیت‌های او در مدارس، مراکز فرهنگی و جمع‌های عمومی، همواره با هدف تقویت ایمان، اخلاق و مسئولیت اجتماعی همراه بود. او می‌کوشید تا جوانان نه تنها از آموزه‌های دینی اطلاعات کسب کنند، بلکه رفتار

و نگرش آنان نیز مطابق با این اصول شکل گیرد.

در مجموع، می‌توان گفت که اندیشه بنت‌الهدی صدر، ترکیبی از اصلاح محیط اجتماعی و بازسازی اصول اسلامی است. او با نگاهی علمی و دقیق به روابط فرد و جامعه، آموزش و پرورش، و فرهنگ و سیاست، مسیر بیداری اسلامی را به‌گونه‌ای ترسیم می‌کرد که هم جنبه نظری و فکری داشته باشد و هم جنبه عملی و اجرایی. به بیان دیگر، درک او از بیداری اسلامی، یک رویکرد جامع و چندبعدی بود که تغییر فرد و تغییر جامعه را به طور هم‌زمان مورد توجه قرار می‌داد و این دو را به‌عنوان مکمل یکدیگر تلقی می‌کرد.

نتیجه‌گیری

بنت الهدی صدر با تحلیل ساختاری و انتقادی شرایط اجتماعی، فرهنگی و دینی جامعه عراق، توانست چارچوبی مفهومی و نظری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی تدوین کند. وی با بهره‌گیری از سرمایه‌های فرهنگی و تربیتی خانواده صدر و با توسعه فعالیت‌های اجتماعی در میان زنان، اقدام به طراحی و پیاده‌سازی رویکردی سازمان‌یافته در نظام آموزشی آن دوره نمود که امکان تبیین و تقویت ضرورت تغییر و بازسازی اجتماعی را در سطح فردی و جمعی فراهم می‌ساخت.

تحصیلات دینی و تلفیق آن با علوم معاصر، زمینه توسعه تفکر انتقادی و روش‌مند اسلامی را برای وی فراهم آورد. بنت الهدی صدر با رویکردی تحلیلی و مبتنی بر مطالعات تاریخی و اجتماعی، نقش زنان در صدر اسلام را مورد بازشناسی و بازنمایی منطقی قرار داد و نشان داد که زنان می‌توانند در حوزه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و نظامی، نقش‌آفرینی مؤثر داشته باشند. این مطالعات موجب شد که وی به ضرورت تحولات ساختاری و بنیادین در جامعه اسلامی پی ببرد و اقدام به طراحی راهبردهای آگاهی‌بخشی و توانمندسازی زنان در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی کند.

وی با تعریف شاخصه‌های کلیدی، از جمله سیاست‌ورزی مبتنی بر واقعیت، مسئولیت‌پذیری، اعتدال‌گرایی، تحول‌خواهی، اصلاح برداشت‌های نادرست، بازسازی محیط اجتماعی و بازخوانی اصول اسلامی، تلاش کرد اهداف راهبردی خود را به شیوه‌ای نظام‌مند و هدفمند تحقق بخشد. دستیابی به این اهداف با محدودیت‌ها و موانع متعددی مواجه بود که از آن جمله می‌توان به مقاومت ساختارهای سنتی، کمبود منابع و امکانات، نبود هماهنگی میان مراکز مذهبی زنان، فقدان حمایت از سوی نخبگان دینی، فشارهای فرهنگی و اجتماعی خارجی، عدم وجود تشکیلات مدون برای هدایت فعالیت‌های اجتماعی زنان، ضعف هم‌گرایی میان زنان مسلمان در سطح منطقه‌ای، کمبود مدیریت سازمانی و نبود الگوهای عملی قابل اقتباس از نسل‌های پیشین اشاره کرد. با وجود این محدودیت‌ها، بنت الهدی صدر توانست

بخش قابل‌توجهی از اهداف و چشم‌اندازهای فکری و اجتماعی خود را محقق سازد. از منظر وی، بیداری اجتماعی منوط به ایجاد ساختار فکری و اعتقادی منسجم است و خانواده به‌عنوان بنیادی‌ترین واحد نظام اجتماعی، نقش تعیین‌کننده زن را در تثبیت و هدایت این ساختار ایفا می‌کند. دین اسلام زن را عنصری فعال و تأثیرگذار در فرآیندهای اجتماعی می‌داند و وی را واجد ظرفیت دستیابی به بالاترین سطوح انسانی می‌شمارد؛ زنان نمونه نیز به‌عنوان الگوهای اخلاقی و اجتماعی معرفی می‌شوند. بنت‌الهدی صدر بیداری اسلامی را فرآیندی هدفمند، پویا و مرحله‌ای می‌داند که جامعه را از یک مرحله به مرحله دیگر هدایت می‌کند و ماهیت یک نهضت اجتماعی، فرهنگی و اسلامی را نمایان می‌سازد.

در جمع‌بندی، رویکرد بیداری اسلامی بنت‌الهدی صدر تأکیدی است بر جبران فاصله تاریخی جامعه اسلامی از اصول و ارزش‌های بنیادین دینی و نیازمند ترکیب هم‌زمان درون‌زایی معرفتی و برون‌زایی ساختاری است. آثار وی علاوه بر غنی‌سازی نظری جامعه، زمینه‌های عملی تحقق اهداف اجتماعی و فرهنگی او را نیز فراهم کرده و او را در زمره پیشگامان بیداری اسلامی در تاریخ معاصر تثبیت می‌کند.

فهرست منابع

۱. اراکی، محسن (۱۳۹۴). *گفتمان بیداری اسلامی*، قم، نشر معارف.
۲. اسماعیلی، محمد مهدی (۱۳۹۶). *تطور اندیشه سیاسی شیعه*، قم، نشر معارف.
۳. بستان (نجفی)، حسین (۱۳۸۹). *اسلام و تفاوت‌های جنسیتی در نهادهای اجتماعی*، قم، مرکز تحقیقات حوزه و دانشگاه.
۴. بودریس، شیخه عبدالله (۱۳۹۲). *بیداری اسلامی، رعد و برق و زنان مقاوم: زنان و بیداری اسلامی*، جلد اول. [بی جا]، مؤسسه أبناء روح الله.
۵. حسینی حائری، سید کاظم (۱۳۹۴). *شهید صدر*، ترجمه: سید مهدی نوری کیزقانی و زینب آذربو، قم، نشر معارف.
۶. حکمت‌نیا، محمود (۱۳۹۰). *حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زن*، تهران، مرکز پژوهش‌های فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۷. حکیم، سید حسن عیسی (۱۴۳۷ق). *سید محمد باقر صدر میان فلسفه اندیشه و اصالت معرفت تاریخی*، نجف، مرکز فرهنگی اسلامی.
۸. زینی، مهری (۱۳۹۳). *تقاطع عقل و دین (جایگاه زن در تصوف)*، تهران، انتشارات مروارید.
۹. صدر، بنت الهدی (۱۳۷۹). *شخصیت زن مسلمان*، ترجمه: احمد صادقی اردستانی، تهران، حافظ.
۱۰. صدر، بنت الهدی (۱۴۲۰ق). *مجموعه داستان‌های کامل*، قم، الزهیری.
۱۱. صدر، محمد باقر (۱۳۸۳). *اسلام، راهبر زندگی*، قم، دار الصدر.
۱۲. طریحی، فخرالدین (۱۴۰۳ق). *مجمع البحرين*، تصحیح: احمد حسینی، بیروت، مؤسسه وفا.
۱۳. علاسوند، فریبا (۱۳۹۰). *زن در اسلام: مبانی، حقوق و تکالیف*، قم، مرکز نشر هاجر.
۱۴. فهیم کرمانی، مرتضی (۱۳۷۵). *تصویر زن در آینه قرآن و تاریخ*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۵. کاظم‌زاده، محمد هادی (۱۴۳۳ق). «بنت الهدی صدر، بانوی نسل هدایت»، ویژه نامه کنگره زنان شهید و ایثارگر، سال اول، ص ۶۸-۷۱.
۱۶. کاظمی، عماد (۱۴۳۶ق). *خوانشی در اندیشه سید شهید محمد باقر صدر*، کاظمین، معالم الفكر.
۱۷. لک‌زایی، نجف (۱۴۰۶ق). *افق‌های اندیشه سیاسی در فلسفه ملاصدر*، ترجمه: ولید محسن، تهران، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.

۱۸. محمودی، عباسعلی (۱۳۸۷). *زن در اسلام*، تهران، انتشارات فیض.
۱۹. مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۵). *مبانی و اصول علوم سیاسی*، [بی‌جا]، نشر علامه طباطبائی.
۲۰. مقیمی، غلامحسین (۱۳۸۵). *سیاست: رمزگشایی از مفهومی مبهم*، قم، مؤسسه فرهنگی و رسانه‌ای تبیان.
۲۱. منهاجی، مجید (۱۴۰۰). «نقش لاله فاطمه نسومر در مقاومت اسلامی الجزایر»، فصلنامه *مطالعات بیداری اسلامی*، شماره ۲۰، ص ۱۴۹-۱۷۳.
۲۲. نادری، اسماعیل و دیگران (۱۴۰۱). «تجلیات بیداری اسلامی در شعر معاصر لبنان (مطالعه موردی: شعر مصطفی غلایینی)». فصلنامه *مطالعات بیداری اسلامی*، شماره ۲۲، ص ۱۱۵-۱۳۹.
۲۳. هدایت‌نیا، فرج‌الله (۱۳۹۶). *الگوی سوم: الگوی رفتاری زن در خانواده و جامعه*. تهران: سازمان بسیج زنان کشور، انتشارات فرقه ملائکه.